

Posmrtni običaji u Opovu i Starčevu

Branimir Bilafer i Dominik Horvat***

Sažetak

U ovome radu autori analiziraju posmrtno običaje banatskih Hrvata u Opovu i Starčevu. Rad je plod terenskog etnološkog i kulturnoantropološkog istraživanja, provedenog u travnju i studenome 2019. godine. Svrha istraživanja bila je utvrditi na koji se način posmrtni običaji i obredi manifestiraju unutar istraživane kulture, koje sve dimenzije obuhvaćaju, kako na običaje utječu društvene i političke prilike te zakoni i u kojoj mjeri se i dalje prakticiraju. Teme obuhvaćaju pripremu za smrt, običaje nakon smrti, sprovod, običaje nakon sprovoda, žalovanje, sjećanje na pokojnika i vjerovanja.

Ključne riječi: posmrtni običaji, Opovo, Starčevo, Hrvati

Uvod

Terensko etnološko i kulturnoantropološko istraživanje posmrtnih običaja Hrvata iz Opova i Starčeva u Banatu provedeno je u travnju i studenome 2019. godine. Upitnica kojom smo se služili tijekom provođenja intervjua na terenu se dodatno oblikovala, nadopunjavala i prilagođavala kako bi zahvatila pitanja i informacije o običajima s kojima smo bili tek rubno upoznati prije dolaska na teren kroz dva članka Vinka Rukavine (2010a i 2010b).¹ Teme koje čine ovo poglavlje obuhvaćaju pripremu za smrt, običaje nakon smrti, sprovod, običaje nakon sprovoda, žalovanje, sjećanje na pokojnika i vjerovanja. U radu koristimo i literaturu koja nam je bila na raspolaganju sa svrhom komparacije podataka s našom građom sakupljenom na terenu. Riječ je o spomenutim novinskim člancima Vinka Rukavine za Starčevo i kraćim prikazom ovih običaja autora Andreasa Majera za Opovo (2008). To su ujedno jedini izvori podataka o posmrtnim običajima banatskih Hrvata. Iako ovi autori ne preciziraju razdoblje na koje se podatci odnose, može se pretpostaviti da Andreas Majer iznosi podatke za razdoblje do Drugoga svjetskog rata, jer u uvodu knjige

* student etnologije i kulturne antropologije te računalne lingvistike, 1. godina diplomskog studija

** student etnologije i kulturne antropologije te računalne lingvistike, 1. godina diplomskog studija

¹ Upitnicu smo preuzeli od Sindy Vuković koja je provodila istraživanje posmrtnih običaja među srijemskim Hrvatima u Vojvodini. Sastoji se od više od 90 pitanja.

naglašava da je ispitivao seljake o prošlosti njihova mjesta (2008: 3), dok Vinko Rukavina pokriva približno sredinu 20. stoljeća.²

Kazivači i njihova kazivanja primarni su izvor podataka ovoga rada.³ Kazivačice u Oповu su S. B., Julija Tomac i Marica Gasenberger, rođene između četrdesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća, čije znanje o posmrtnim običajima obuhvaća vremenski raspon od druge polovine 20. stoljeća do danas. Prva kazivačica (S. B.) je pravoslavne vjeroispovijesti, upoznata je s običajima Hrvata katolika u Oповu pretežito preko pokojnog supruga koji je bio katoličke vjeroispovijesti, te je kazivačica izrazila želju da bude anonimna. Druga kazivačica je katoličke vjeroispovijesti, te je kao pjevačica na sprovodima i kuharica upoznata s posmrtnim običajima Oпова. Treća kazivačica je također članica pjevačkog društva, koja sudjeluje u crkvenim obredima i dobro je upoznata s običajima vlastite sredine. Poneke informacije su tijekom intervjua dodala još dva kazivača, Đurica Šulc i Tinka Luter (ujedno najstarija kazivačica iz Oпова, rođena 1933. godine).

Kazivači iz Starčeva su sljedeći: Pera Turna, koji je često sudjelovao u odijevanju pokojnika, na poziv njihovih obitelji, bračni par Ivan i Nada Pavlović, Julijana Juga, Ana Mesert, Magdalena Turkalj, Klara Stana i Marija Branka Grbin, članica ovdašnjeg crkvenog zbora rođena u Nijemcima, udana u Starčevo. Iskazi kazivača pokrivaju razdoblje druge polovine 20. stoljeća do danas. Izdvaja se dvoje kazivača starije životne dobi, Magdalena Turkalj rođena 1935. godine i Klara Stana rođena 1923., koja se osvrnula i na običaje u prvoj polovini 20. stoljeća. Uz njih je brojnim intervjuima prisustvovao i Dalibor Mergel (rođen 1991.), diplomirani etnolog i antropolog iz Starčeva, te se u više navrata uključio s informacijama koje su mu poznate iz njegova života u Starčevu te kroz vlastita istraživanja (koja su često uključivala razgovore s pokojnim stanovnicima Starčeva).

Zbog vremenske ograničenosti terenskog istraživanja, određeni podatci u oba mjesta nisu bili detaljno ispitani, te na sva pitanja nema konkretnih odgovora svih kazivača.⁴ Stoga su naknadno dopunjeni uz pomoć Marice Gasenberger te novih kazivačica: Marije Fancanelo i Blaženke Horvat iz Oпова, Katicice Kopričanec i Marije Bratić iz Starčeva, također rođenih između četrdesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća, te Lenke Blaženić iz Starčeva, rođene 1933. godine koja danas živi u Zagrebu.⁵

² Prema odgovoru na pitanje postavljeno autoru na koje se razdoblje odnose podatci koje u svojim člancima iznosi.

³ Kazivače nismo birali sami. Odabrali su ih koordinatori terenskog istraživanja (Dalibor Mergel za Starčevo i Katica Naglič za Oповo) na osnovi njihova iskustva i znanja o određenim istraživačkim temama. Zahvaljujemo im na njihovoj neizmjernej pomoći.

⁴ Uzroci tome su nepostavljanje pitanja nas istraživača i nerazumijevanje pitanja te slični problemi koji su se javljali većinom kod starijih kazivača (u više navrata su kazivači davali odgovore na pitanja, a pri provjeri smo zaključili da su davali podatke o sličnoj i/ili povezanoj pojavi, ali ne o onoj o kojoj smo ih pitali, npr. povezali su sve objede tijekom posmrtnog razdoblja s *daćom*).

⁵ Zahvaljujemo Katici Naglič na posredovanju naših pitanja spomenutim kazivačicama.

*Priprema za smrt**Opraštanje*

Branko Đaković (1985: 12) o običaju praštanja navodi:

Dugo se u narodu održao običaj praštanja na samrtničkoj postelji. Tom prilikom dolaze rođaci i prijatelji te on od njih traži oprost ako im je nekad učinio nepravdu, a i oni od njega ako je obrnut slučaj.

Kazivači u Opovu potvrđuju da je isti običaj i dalje prisutan, dok su u Starčevu prema riječima Marije Bratić to spominjali stariji, a Katica Kopričeneć komentira: „svatko prema svojoj savjesti“. Naši kazivači pod praštanjem podrazumijevaju opraštanje pokojnika s nekim, a ne opraštanje pokojnika nekome ili davanje oprosta pokojniku.

Vinko Rukavina (2010a: 8) navodi kako je prije smrti valjalo pozvati svećenika kako bi umirućoj osobi dao sakrament bolesničkog pomazanja.

Priprema odjeće za sahranu

Prije same smrti često se priprema odjeća u kojoj će pokojnik biti sahranjen. Odjeća u koju bi se pokojnika odjenulo prije polaganja u lijes pretežito ovisi o formalnoj ili sentimentalnoj konotaciji koju ta odjeća ima za osobu koja ju odabire. Mnogi pripremaju odjeću za svoj vlastiti pogreb unaprijed, što je potvrđeno kod većine kazivača. U slučaju da to ne učini, prema Ivanu Pavloviću iz Starčeva, odjeću odabire netko od ukućana.

Kazivači iz Starčeva i Opova kazali su kako se za ukop birala svečana odjeća koja je bila značajna za pokojnika i bližnje: „Pa u njegovo nešto lepo što, što je nosio u crkvu... Ja sam Blašku obukla što je nosio za crkvu...“ (Magdalena Turkalj, Starčevo). Kazivači iz Starčeva napominju da se za pokojnika priprema novija odjeća: „Pa u odela, šta su imali najnovije. Cipele, pantalone, sako, košulja. Novi veš, donji veš.“ (Ivan Pavlović). Za muške pokojnike priprema se pretežito odijelo, a za žene suknje, bluze, marame, haljine. U Opovu se također bilježi kako postoje primjeri da se priprema odjeća koja ima sentimentalnu vrijednost za pokojnika, iako nije nužno svečana ili novija. Marica Gasenberger iz Opova citira riječi o pripremi odjeće pokojne poznanice: „‘Ako u zimu umrem, ovo su zimske stvari, a ovo su patike, ako u proleće, kostim... ako u leto, ovo su mi sandale.’“. Također se kroz navedene iskaze kazivača može vidjeti kako se odabir odjeće razlikuje po godišnjem dobu u kojem pokojnik napušta svijet. U Starčevu to potvrđuje jedino Marija Bratić, dok Lenka Blaženić kazuje da nije bilo razlike.⁶

Rukavina (ibid.) navodi da se pokojniku u Starčevu uglavnom pripremala odjeća koju je za života sam odredio za slučaj smrti ili pak ono što je od svečane odjeće najviše volio, što odgovara i podacima dobivenim na terenu.

⁶ Ostali kazivači ove razlike nisu istaknuli.

U Opovu se mladi koji nisu vjenčani sahranjuju u vjenčanom ruhu, vjenčanci i odijelu: „Devojka koja se nije udala ili pred udaju, oblače joj venčanicu, oblače je u venčanicu da bi ispoštovali to... ako su poginuli kao zajedno, njoj obuku venčanicu, njemu odelo...“ (S. B., Opovo). Ovaj običaj potvrđuju svi kazivači, jedino Marica Gasenberger napominje da se već dulje vrijeme ne prakticira. Marija Bratić iz Starčeva napominje kako o tome zna iz priča starijih, a da takvog slučaja smrti zadnjih trideset godina nije ni bilo, dok se Lenka Blaženić prisjeća jednog takvog slučaja prema priči svoje majke.⁷ Kazivači u oba lokaliteta potvrđuju postojanje običaja sahranjivanja u uniformi, najčešće spominjući primjer vojnika:

... vojnik je jedan pogino, sahranili su ga u vojničkom odelu... išla sam na sahranu... i da li je to bila njegova želja, da li je to bila majčina želja, ne znam... i vojnici su ga sahranili, prvo je pop obavio sve... onda su vojnici čitali i držali stražu, pa pucali. (Marica Gasenberger, Opovo)

Ivan Pavlović iz Starčeva također potvrđuje da su se vojnici koji su „služili u armiji“ ukapali u uniformi. Kazivačica S. B. iz Opova jedina navodi specifičan podatak o odijevanju pokojnika vezano uz njegovu službu: „... ako roditelji neće da ga sahrane u policijskom odelu, onda to policijsko odelo ili to vatrogasno odelo se stavi u sanduk... sa pokojnikom“. Ostali kazivači u oba lokaliteta navode da nisu upoznati s istim običajem, te da ne znaju za takve primjere.

Jedino je kazivačica Julijana Juga iz Starčeva potvrdila kako se odijevaju djeca i mladi pokojnici: „... u beloj odeći, i sad ja baš nisam imala prilike to videti, sva sreća, ali znam iz priča da su deca i mladi svi u belo bili obučeni“.⁸

Običaji nakon smrti

Postupci u trenutku smrti

Vinko Rukavina (ibid.) navodi:

U trenutku smrti palila se svijeća i po mogućnosti pružila umirućem u ruku, a ujedno se otvarao prozor, kako bi po vjerovanju, duša pokojnika lakše napustila kuću, a u prostoru je vladao neki posebni mir.

Kazivači potvrđuju da se pokojniku u trenutku smrti stavlja upaljena bijela svijeća u ruke. Ukućani i prisutni su tiši, te se izbjegava glasan govor kako bi duša pokojnika mirno napustila tijelo te se ne bi vratila. Ovo vjerovanje spominju pojedini kazivači u Starčevu, dok kazivačima u Opovu nije poznato:

Mislim ja sam to uz prisustvo mame i tate i onda smo mi molili, nije se smelo vikati, tako su govorile naše i bake i mame, da se ne smije vikati da se ne bi ponovo povratio ili eto tako nekako objašnjenje. (Julijana Juga)

Pera Turna pritom naglašava: „... kažu plaču pa ga povrate“. Kazivači u oba lokaliteta potvrđuju navod Vinka Rukavine kako se nedugo nakon smrti otvaraju pro-

⁷ Drugi kazivači u Starčevu nisu potvrdili.

⁸ Drugim kazivačima ovo pitanje nije bilo postavljeno.

zori s vjерованјem da će na taj način pokojnikova duša jednostavnije napustiti kuću. Također navodi da se zaustavljaju satovi (ibid.) i da se ogledala prekrivaju plahtom, što također potvrđuju pojedini kazivači:

... sat se zaustavi u vreme kad umre pokojnik, onda se (na) ogledala stavljalo plahte il nešto da se ne vidi ogledalo dok je pokojnik u kući. To je ostajalo do četrdeset dana koliko ja znam, da se tek onda skidale sa ogledala i televizori pre se nisu palili kada su počeli televizori. Televizori do četrdeset dana se nisu palili, prekriveno sve. (Ivan Pavlović, Starčevo)

Kazivačica Marica Gasenberger iz Opova napominje⁹: „Kaže sat se ostavlja kad izdahne, sat se zaustavi... a to opet ne znam zbog čega, posle ne znam kad smo ga krenuli.“ Otkada postoje televizori nisu se uključivali za vrijeme boravka pokojnika u kući. Koliko dugo se neće koristiti ovisi o odluci same obitelji, što potvrđuju svi kazivači. Prema riječima iste kazivačice „... neki ne pale godinu dana televiziju...“

Objavljivanje i oglašavanje smrti

I danas je običaj u oba mjesta da se odmah nakon što osoba premine otvaraju ulazna vrata dvorišta. Julijana Juga iz Starčeva kazuje: „Čim se to dogodi, smrt, odma se otvori kapija. Tako se daje do znanja da je u kući smrtni slučaj.“

U Opovu je zabilježeno da se svijeca koja se pokojniku stavlja u ruke stavlja na prozor kako bi se prolaznici obavijestili o smrti u obitelji, što u Starčevu potvrđuje jedino Marija Bratić.¹⁰ Kod katolika nije bilo vezivanja barjaka na kuću pokojnika. To je bio pravoslavni običaj, a jedini primjer koji su nam kazivači rekli kada su ga i katolici postavljali je bio kada su na to bili primorani za vrijeme Kraljevine Jugoslavi-

Slika 1. Osmrtnica Maurica Poljaka postavljena na katoličkoj crkvi u Starčevu. Snimio Branimir Bilafer 2019. godine.

⁹ Moguće je da nije precizirano koliko dugo sat treba biti zaustavljen, međutim ostali kazivači to nisu spominjali, niti im je to pitanje bilo posebno postavljeno.

¹⁰ Lenka Blaženić kazuje da se to nije prakticalo, kod ostalih kazivača u Starčevu nije provjereno.

Slika 2. Osmrtnice zalijepljene na stablo u Opovu. Snimio Dominik Horvat 2019. godine.

je. Crni barjaci su se postavljali na katoličke crkve, što navodi Dalibor Mergel: „Sad kad je Fischer poginuo, prolazio sam slučajno nešto kroz Opovo. Fischer, to je župnik nekad bio, i u Opovo na crkvi su stavili, na katoličkoj crkvi su stavili taj crni barjak.“ Marica Gasenberger iz Opova potvrđuje i dodaje: „... i mi ovdje imamo barjak kad umre neki časnik, onda stavim na crkvu... eto to stoji do godine...“.

O smrti su se prvo obavještavale osobe s kojima su ukućani bili najbliži, a vijest se dalje širi usmenim putem: „Da. Al uglavnom znalo se... nisu bili telefoni ranije, nego se išlo od kuće do kuće da jave. Ako u drugom selu imaš familiju, onda odlaze da kažu i nekim putem su uglavnom obaveštavali.“ (Ivan Pavlović, Starčevo). Marica Gasenberger iz Opova kazuje: „A ovako komšijama, rodbini se javlja, telefonima, a uglavnom kad nije bilo telefona, ideš od kuće do kuće, rodbina, odma se skupljaju...“.

Drugi način obavještavanja o smrti je crkvenim zvonima. Većina kazivača navodi razlike u zvonjenju ovisno o spolu preminulog. Đurica Šulc iz Opova navela je da su razlike ovisno o tome koji je zvonar u crkvi te da postoje razlike i u načinu korištenja zvona u slučaju smrti djeteta:

Ako je žensko... srednjim zvonom se zvonit, a momak ide sa velikim zvonom... šesnaest sekundi imam, stanem, ako je muško, ideš tri puta, sa velikim zvonom i onda staneš... ako je žensko onda dva puta sa velikim zvonom, ako je momak tri, ako je dete sa dva...

Osmrtnice za obavještavanje o smrti u Banatu nisu koristili do početka 21. stoljeća (Slike 1 i 2). Početak njihova korištenja se prema kazivanjima u oba mjesta razlikuje: „A nisu to davno... možda ima desetak godina...“ (Marica Gasenberger, Opovo); „Ne znam, odavno su parte, al dal su još nekad bile...“ (Magdalena Turkalj, Starčevo).¹¹

Uređivanje i odijevanje pokojnika

Vinko Rukavina (ibid.) navodi: „Dok je tijelo upokojenog još ‘toplo’ tj. dok još nije nastupila ukočenost, tijelo je trebalo oprati i obući u prikladno odijelo, te uređiti za ukop.“

¹¹ Ovo su jedini odgovori tako da nije posve jasno kada je ta praksa započela i ima li razlike po mjestima.

Pokojnike su za pokop pripremali članovi uže rodbine i prijatelji: „Tu su uvek bila rodbina ali i još ovi oblaču. Komšija, kum il tako, prijatelj.“ (Pera Turna, Starčevu). U Oповu je samo Marica Gasenberger navela da to ne čini netko od bliske rodbine, već samo susjedi: „... komšije ga oblaču, rodbina se otklanja“. Pritom je ulogu imala i rodna pripadnost. Prema S. B. iz Oповa: „Je, obitelj, na primjer ako je muškarac, onda od muških neko dođe pa ga srede, ako je žena, onda dođu, kako da kažem, žene...“

Rukavina (ibid.) navodi da je postojala specijalizirana osoba koja je zadužena za pranje i odijevanje pokojnika, te spominje babu Martu Negovanovu u Starčevu. Nitko od kazivača u Starčevu, uključujući najstariju kazivačicu rođenu 1923., nije upoznat s time, niti je potvrdio da je drugoj polovini 20. stoljeća takva osoba postojala: „E to je već, ja to nisam, ja sam mlađa.“ (Julijana Juga, Starčevu); „Bila je neka Matilda, možda je mislio na nju.“ (Dalibor Mergel, Starčevu); „To je bilo za vreme Nemaca (do Drugoga svjetskog rata, op. a.)“ (Pera Turna, Starčevu); „Nije, pazi moguće je...“ (Ivan Pavlović, Starčevu), ali za života kazivača nije bilo.

Kazivači također potvrđuju da se pokojnika opere vlažnim ručnikom ili krpom prije nego što se preodjene u odjeću u kojoj će biti sahranjen. Magdalena Turkalj iz Starčeva iznosi vlastito iskustvo da je pokojnika oprala uz pomoć spužve: „... lepo oprala i obrisala i onda ga obukla čisto, novo“. Da se krpa ili ručnik kojim se pokojnik briše također stavlja u lijes uz pokojnika potvrdilo je više kazivača u Oповu.

Ja sam u jedan lonac usipala vode, onda smo mi krpju, brisale i svu ju tako okupali, nismo je nosili nigde, svu smo ju tako okupali, čistim peškirom prebrisale, rekla je da te peškire stavimo tu u sanduk... (Marica Gasenberger, Oповo)

U Starčevu to nije potvrđeno, jedino je Marija Bratić rekla da se ta krpa spaljivala u peći.

Muške osobe trebalo je i obrijati ubrzo nakon smrti, što potvrđuje i Vinko Rukavina (ibid.). Ženske pokojne osobe bi šminkali samo ako su preminule u mlađoj dobi, kazivačica S. B. u Oповu navodi: „A pa sad, ako je mlada, ako ne, ako bake, ne baš...“.¹²

Priprema pokojnika, polaganje u lijes i prilozu u lijesu

Vinko Rukavina (ibid.) piše: „Kako nekad nije bilo trgovina pogrebnom opremom, sve potrebno trebalo je imati kod kuće, a sanduk i krst izrađivao je po potrebi netko od seoskih stolara.“¹³

Kako bi se pokojnika postavilo u odgovarajući položaj prije nego što se tijelo ukoči, koriste se određena sredstva. U Oповu i Starčevu koristi se marama za podvezivanje brade i vezivanje ruku i nogu. Pera Turna iz Starčeva opisao je: „Onda tu mu vezu bradu, noge, ruke mu prekrste, i to leži dok ne donesu sanduk i onda ga metu

¹² Ovaj podatak nije potvrđen u Starčevu, a Marija Bratić ne zna za to, no kazuje kako je moguće da ih je netko i šminkao.

¹³ Podatci o tome nisu istraženi u oba mjesta. Naknadno su Lenka Blaženić i Marija Bratić iz Starčeva potvrdile ove podatke: „... pre 50 godina stolar je izrađivao sanduke, krstove i ostale potrebne stvari“ (Marija Bratić).

u sanduk. Usta zatvaraju, vežu maramom...“. Marija Fancanelo iz Opovalja potvrđuje i dodaje kako se marame skidaju prije nego što se lijes zatvara, što je praksa u oba istraživana mjesta. Spominje kao specifičnost postupak iz vlastita iskustva: „To uveče čim umre, čim se obuče, onda se veže traka, ja sam to i sama sašila tako, isekla, od belog platna se iseče šta se veže...“.

U Opovalu se navodi korištenje boca punjenih ledom kako bi se održalo stanje tijela pokojnika tijekom toplijeg doba godine: „Kažem, pre to nije bilo, eto ima jedno pet šest godina kako ima pa onda su se ljudi tako snalazili... ako nije bilo, u krpe su žene stavljale led.“ (Marica Gasenberger, Opovalo). Marija Bratić iz Starčeva potvrđuje: „Stavljao se led kad je leto, a koristio se i ventilator ko je imao tu mogućnost.“

U oba lokaliteta ruke pokojnika se prekrize te se na oči stavljaju kovanice, točnije dinari da pokojniku ne ostanu oči otvorene. Krunica se polaže u ruke pokojnika prije polaganja u lijes u oba mjesta. Marija Bratić iz Starčeva napominje kako nije bilo takvog pravila niti obveze da se stavlja u ruke pokojnika već se mogla staviti u lijes, prema izboru obitelji. Ostali kazivači u Starčevu navode da se krunica ne polaže u prekrizene ruke pokojnika ako je pokojna osoba muškog spola: „Mami smo stavili, a tati, ni Blašku, nismo stavili krunicu.“ (Magdalena Turkalj). Julijana Juga nije sigurna je li to potrebno ako se radi i o ženskoj osobi: „Je, ja sam mojoj majci stavila krunicu, pa sad, nisam baš bila upućena da li je to dobro ili nije, ali ipak sam stavila od njezine mame krunicu, iz poštovanja, razumete.“ U Opovalu se krunica svima obvezno polaže u ruke.

U Starčevu postoji i drugačija potvrda, da pritom nema razlika s obzirom na spol. Prema riječima Ivana Pavlovića: „Kod nas je bio običaj da se svima stavlja krunica. Ko je bio vernik, ko je bio kršten, ko je išo u crkvu i to. Znači bez obzira, svima se stavljala.“ Može se zaključiti kako ne postoji strogo pravilo, te je moguće da se pravilo nepolaganja krunice u ruke muške pokojne osobe gubi ili da se različito prakticiralo od obitelji do obitelji.¹⁴

Isti kazivač za krunicu dodatno pojašnjava:

Sad bilo je, ako je mlađa osoba, stavljala se bela krunica, ako su starije, stavljala se crna. Obavezno se to stavljalalo, prekrste se ruke i stavi se, omota se sa krunicom. To je bilo ranije običaj.

Ostali kazivači iz Starčeva to ne potvrđuju, jedino Marija Bratić kazuje da se uglavnom krunica omota oko ruku pokojnika, dok se u Opovalu mlađim osobama i dalje stavlja bijela krunica u ruke.

Pokojnik se pretežito stavlja u lijes brzo nakon smrti. U Opovalu kazivačica Julija Tomac navodi: „... odma se donosi sanduk i stavlja se iz kreveta tu gde je preminula i stavlja se u kovčeg...“. Pokojnik se nije stavljalao izravno u lijes, već bi se lijes prvo prekrivao. Pokojnik bi se pokrivalo plahtom, odnosno tkaninom. Vinko Rukavina (ibid.) navodi da je u sredini bilo „prorezano u obliku križa“. Naši kazivači potvrđuju:

¹⁴ Precizniji podatci o tome nisu utvrđeni.

Pa ispod glave se stavljao jastuk, postave se stvari, ćebad (deka, op. a.) il nešto, da bi imo položaj, da ne leži dole nego da glava stoji. I onda noćom su bdili nad njim, samo što je kad dođe dvanaest sati, pokrov koji je bio, onda se stavljalo preko glave preko noći da mu se ne vidi lice. Znači prekriven je bio. (...) U ponoći se prekriva plahtom i prerežu se križ, otvori se glava samo da se vidi, al se nije prekrivao sa sandukom. (Ivan Pavlović, Starčevo)

Vinko Rukavina (ibid.) navodi: „Uz pokojnika u sanduk stavljale su se i neke njegove osobne stvari, a obično molitvenik – knjižica uobičajenih molitvi, kao i brojanice ili krunica omotana oko prekrštenih ruku.“ Kazivači iz oba mjesta također potvrđuju da su se različiti predmeti polagali u lijes, najčešće osobni predmeti pokojnika:

Stavljalo se recimo njegove naočale, upaljač, cigarete, češalj, ogledalo i tako, neke dokumente, ne pisane dokumente nego nešto što je posedovao, što je volio – tabakere, cigarete i tako... Pa u lijes te stvari, sat recimo, maramice, češalj, pa cigarete, njegov pribor – lični pribor, novac normalno nešto novca, a na samom grobu se nosilo jabuke, što su nosili to bi se pokupilo sve i kada se položi les u grobu, onda se to baci. (Ivan Pavlović, Starčevo)

Pera Turna iz Starčeva dodaje: „Pa daju mu sve njegove stvari što je imao. Ako je nosio naočale, palicu. Ako je bio neki muzičar sve mu staviju.“ Slično potvrđuje i S. B. iz Opova: „U lijes samo stavlja pokojnikove stvari... četkica za zube, papuče, naočale, protezu, mislim ono lične stvari koje ima...“

U lijes se stavljao novac za koji se vjerovalo da pokojnicima služi kao putarina. Prema riječima Ane Mesert iz Starčeva: „Stavljalo se malo dinari, kao da kupi sebi put, stavila se maramica, a novaca se stavilo da plati put i ništa drugo.“ Marija Bratić napominje da se uz pokojnika stavi i novčanik s kovanicama. Novac kao prilog u lijes potvrđuju i kazivači u Opovu. Marija Fancanelo kazuje: „Da, to kažu da plati na vrata kad se ulazi, uz maramicu se stavi, dinar se i sad baci nekom u raku.“

Za djecu i mlađe osobe je u Opovu zabilježen primjer:

... evo ima komšija koja je sahranom djevojčice, trebala je šesti razred, a on je stavio i već kupio... ona je u augustu poginula, stavio joj i torbu i knjige i sve što je spremio za školu... (S. B., Opovo)

Bdijenje

Pokojnika se ne smije ostaviti samoga u sobi u kojoj leži te je uvijek netko bio prisutan nakon što ga se položilo u lijes. Stoga je bilo obvezno bdijenje uz pokojnika. U Starčevu je prostoriju u kojoj se održavalo bdijenje bilo potrebno očistiti metlom, koja bi se nakon čišćenja bacila. Osim toga, čistila se i cijela kuća:

... i normalno, treba pripreme i sve, ja sam baš čistila kad je moj deda umro, pripremiti sve to dok su mama i tata otišli, kovčeg naručiti i sve, pripremila sam te hoklice (stolica bez naslona, op. a.) sve, očistila i tako. Zakopala da, ili se (metla) bacila. Uglavnom nije se više koristila za u kuću. (Julijana Juga)

O tome su govorili i drugi kazivači iz Starčeva: „Pa se metla baci. Bože, očistila se kuća. Uzme onu metlu korovaču ako znaš šta je, radi reda, ajde običaj je, eto to je bilo. I onda je bacu na ulicu, i tamo istruni.“ (Ana Mesert); „Soba se očisti, baci se ta metla što čistiš, baciš.“ (Klara Stana); „Tu gde je ležao spremala se kuća, da budu čisto, čistilo se dvorište sve, da bude uredno, da se ne sramoti familija kad dođe neko da nije uredno. To se dolazilo od rodbine da pomažu.“ (Ivan Pavlović).

U Oповu kazivači navode da se ovaj postupak ne prakticira.

Dan prije sprovoda okuplja se rodbina i bližnji kako bi zajedno bdjeli (Slike 3 i 4). Ivan Pavlović iz Starčeva kazuje: „Svi koji žele, ali od familije obavezno. (...) I bliža rodbina, to je bilo da sede celu noć, do sahrane. Al su se menjali, jedino što su se menjali malo, da odspavaju i tako.“ Vinko Rukavina piše: „Žene su uobičajeno uz odar molile prigodne molitve ili krunicu, a muški su u drugoj prostoriji obično prepričavali dogodovštine.“ O razlici u ponašanju muškaraca i žena tijekom bdijenja Ivan Pavlović iz Starčeva kazuje: „Pa žene su više sedele pored sanduka, tu su molili i bdeli, a muškarci oni su u posebnu prostoriju, malo se popije tu, malo priča i tako jedu, popiju.“

O pjevanju svetih pjesama i moljenju krunice među Hrvatima u Oповu pisao je i Andreas Majer (2008: 118). Marica Gasenberger iz Oпова napominje da je postojao određeni redoslijed: „Ne mogu da objasnim... ali kažem, idemo na molenje, molimo krunicu. Izmolimo žalosnu krunicu, nakon svake desetice pevamo marijanske pesme...“

Slika 3. Bdijenje 1972. godine u Oповu. Pokojnik Fica Rukavina okružen rodbinom. Fotografija u vlasništvu Ruže Rukavina.

Slika 4. Bdijenje 1975. godine u Opovu. Pokojnica Mara Rukavina okružena rodbinom. Fotografija u vlasništvu Ruže Rukavina.

Blaženka Horvat iz Opova opisala je:

Krunicarke pored pokojnika u vreme zvonjenja pozdravljenja Majci Božjoj, 18 sati, mole krunicu zajedno sa rodbinom i prijateljima. Za to vreme muškarci sede u drugoj sobi. U kući žalosti se sedi do cca 22 sata. Sutradan pre podne dolaze da izjave saučesće oni koji nisu mogli prethodno večer, a dođe i bliža rodbina da sedi pored pokojnika. Kod kuće u tom slučaju svećenik izmoli ceo obred.

Majer (ibid.) za bdijenje bilježi naziv *tomba*, od *tomvaht* kako su ga lokalni Nijemci nazivali. Tijekom našeg istraživanja, potvrđene su suvrstice ovoga naziva za bdijenje poput *todmok* ili *todmoh*:

Pa todmok, todmoh, tako su naši stari govorili, pa smo i mi todmok. To je bilo uveče, kaže se: Idemo na todmok. Išlo se na drugi kraj sela, nego smo pomešani po celom selu i mi smo svugde išli, čim smo čuli da je neko umro i odma nas dve pod ruku i idemo na todmok. (Marija Fancanelo, Opovo)

U Opovu se koristi i izraz *molenje*, Marica Gasenberger navodi: „*Todmok*, kod Maricinih se kaže *molenje*, ideš da moliš, ja bi rekla moliš krunicu, a taj *todmok*, to mi je vrlo smešno.“

Vinko Rukavina (2010a: 8) je zabilježio da se u Starčevu koristio naziv *totenvoh* od njemačkog *Totenuache*, no kazivači su naveli varijante slične onima u Opovu: *todnvok* (Julijana Juga); *todnevo* (Pera Turna); *todmoh* (Ivan Pavlović).

Hrana koja se poslužuje na bdijenju najčešće su krafne i kolači. Kazivačica Julija Tomac iz Opova precizira: „To ti je uveče, umro je u tri sati, u osam, odma se pravi večera, kolače iznesu, iznesu bombone, kafu i to počasti.“ Također se poslužuje

pogača koja se trga i dijeli prisutnima. Također se prisutnima nudi rakija. Blaženka Horvat kazuje: „... muškarcima piće alkoholno“.

Marija Fancanelo iz Opova o tome kazuje:

To je obavezno bila pogača, nije bilo kao sad, ima kolača, pa bombona, pa svašta, to je bilo nekad samo po starom, samo pogača, flašica rakije i ponudi se ako ko hoće, bilo žensko, bio muško i pogača se trga, ne seče se i to se tako poslužuje.

Ista vrsta hrane i pića poslužuje se u Opovu i Starčevu. Hranu, koja se priprema za rodbinu i bližnje, pretežito pripremaju žene i bliža rodbina. Ivan Pavlović iz Starčeva navodi: „Pa to obično imaš najbliža rodbina, bratanice, snaje, kako da kažem, snaju od brata, od strica od bliže rodbine, žene su to uglavnom kuvale.“

Pokojnik je bio okrenut glavom prema prozoru i ulici, a nogama prema vratima i ljudima koji su ga dolazili posjetiti. Vinko Rukavina (2010a: 8) piše:

Uz uzglavlje odra gorjele su svijeće, a ispod nogu stajala je obično hoklica prekrivena bijelim šlinganim peškirom i na kojoj je bila posuda sa svetom vodom u kojoj je bila grancica ružmarina ili suhog bosiljka kako bi se moglo pošćropiti pokojnika.

Ivan Pavlović iz Starčeva potvrđuje: „Obično je kako su prozori, glava mu bila do prozora, sa strane su bile dve sveće upaljene, i kako ulaziš u prostoriju noge su bile prema vratima tako da dolaze do nogu.“ Kazivači iz oba mjesta također spominju hoklicu prekrivenu bijelim šlingiranim peškirom; u Starčevu navode donekle različite podatke: „Ispred je stajala hoklica, pa milje, i čaša sa svetom vodom.“ (Julijana Juga); „... iznad hoklice je bila sveta voda i ružmarin“ (Pera Turna); „I još jedna na kojoj je bila sveta voda i na njoj peškiri (ručnici, op. a.), marame i sve što je bilo i čaša sa svetom vodom, i sa ružmarinom ili sa bosiljkom, šta ko ima.“ (Ivan Pavlović).

Vinko Rukavina (ibid.) i Andreas Majer (2008: 117, 118) navode da su ljudi donosili svijeće i palili ih uz odar. Pritom Majer napominje:

Kod seljaka je svaki rođak ili poznanik izražavao saućešće time što je donosio i palio sveću. Bilo kod pravoslavnih bilo kod katolika, pored mrtvačkog odra je stajao čirak (svijećnjak, op. a.), na kojem su mogle da gore samo tri sveće. Svako ko je donosio sveću ugasio bi jednu i stavljao svoju.

Kazivači u oba lokaliteta potvrđuju da su pored pokojnika gorjele svijeće za vrijeme bdijenja. Kazivači iz Opova potvrđuju navod Andreeasa Majera da se naizmjenično gase i pale svijeće pri dolasku u kuću pokojnika, što preciznije opisuje Marica Gasenberger iz Opova:

Uvečer kad se dolazi, onda se pali, kod moje snaje, u prozor gore sveća, a kod nas, kod njega gore, u lonac sa kukuruzom i onda se zabada i onda kad neko dođe, tu ugasi, svoju pali, pa se stalno tako menja. Ta što gori, upališ svoju, ovu što stoji ugasiš, pa stalno tako menjaš, tako je kod nas.

Pera Turna iz Starčeva kazuje:

Donosilo se, palilo se bele sveće. Dva čirjaka napred, dve bele sveće gorilo i on kad umre se upali isto. I te dve goru dok je tu u sobu i onda se palu na četrdeset

*dana, pola godine. I tad se pale, dok ne izgore. I tamjan, u tamjanu se kandilo.
Kad ode pokojnik, onda se od kandila tamjan.*

Također je u oba mjesta potvrđeno da se pokojnik posvećivao svetom vodom s grančicom ružmarina ili bosiljka. Julijana Juga iz Starčeva opisuje kako se to činilo: „... i unutra je bosiljak bio i ko god je došao izmolio je Oče naš i u obliku križa prskao pokojnika. Poprskao ga iz daljine.“ Marica Gasenberger iz Opova kazuje što se kasnije činilo sa svetom vodom: „... uzmemo tu čašu i uzmemo taj ružmarin, komšije, i prekrižiš ga i staviš natrag... i onda se ta čaša sa svetom vodom, baci se, tamo gdje ne idu kola...“.

Andreas Majer (2008: 118) napominje da su u Opovu osim svijeće donosili jabuku, naranču ili vrećicu bombona, što potvrđuju i svi kazivači iz Opova. Isto navodi i Vinko Rukavina za Starčevo: „Svi koji su dolazili odati počast pokojniku, a familiji izraziti sućut, uz pokojnika su ostavljali poklone – pozdrave ili u obliku voća, bombona, ponekad čokolade ili novca za svoje umrle.“ (2010a: 8). Kazivači također potvrđuju da se na bdijenje donose spomenuti darovi.

U kontekstu nošenja darova spominje se i običaj naricanja: „Pri ostavljanju poklona ili paljenja svijeća, žene su najčešće naricale, tj. oplakivale su kako pokojnika tako i svoje preminule članove familije, spominjući imena.“ (ibid.) Naricanje spominje i Andreas Majer u Opovu uz napomenu: „Najrođenija je trebalo da stoji pored odra i nariče (zapeva).“ (2008: 118).

Kazivači u oba lokaliteta navode da kod katolika danas ne postoji običaj naricanja. Lenka Blaženić iz Starčeva kazuje da je naricao netko tko je u najbližem srodstvu s pokojnikom, no ne zna kad se prestalo naricati, jer već trideset godina ne živi u Starčevu, a Marija Bratić dodaje: „To je individualna stvar osobe iz porodice i rođaka.“

Slika 5. Otvoreni lijes u kolovozu 1969. na sprovodu Steve ili Franje Tajšlera u Starčevu. Fotografija u vlasništvu Dalibora Mergela.

U Opovu je jedino kazivačica S. B., pravoslavne vjeroispovijesti, potvrdila da je ranije običaj postojao: „... prije je nekad bilo neke žene koje su to, kako da kažem, naricale... ne zna to svako... da pričaju, kako da kažem, žao joj je, ali i priča, nariče za pokojnikom.“

Lijes s pokojnikom je otvoren (Slika 5), te se zatvara prije polaska povorke na groblje.

Sprovod

Kao što je naveo Rukavina (ibid.), a što većina naših kazivača potvrđuje, sprovod se pretežito održava unutar perioda od dvadeset i četiri sata, odnosno kako bi pokojni mogao biti pokopan idući dan, no postoje iznimke što navodi Ana Mesert iz Starčeva: „Po 24 sata. Ako uveče umre, onda bude i više nego 24 sata. Pošto onda ne možeš sutradan da ga sahraniš nego čekat drugi dan.“ Ivan Pavlović navodi da se pogreb mogao odgoditi ako netko od članova obitelji izbiva iz mjesta:

Pa zavisi od sahrane. Ako dva dana, dva dana. Zavisi kako je, dok ti ne, ako imaš familiju u inostranstvu, dok ti ne dođe čekalo se, nije se sahranjivalo, sutradan, ako je danas recimo umro, a ne može da stigne sin ili neko bliži od familije, da treba da se čeka... i dva dana.

Povorka

Vinko Rukavina (ibid.) navodi da je svećenik održao propovijed i u dvorištu prije kretanja povorke, što potvrđuje Ivan Pavlović iz Starčeva: „Jeste. I u dvorištu i na grobu kod sahrane. Taj katolički obred.“ Rodbina i bližnji se okupljaju ispred kuće

*Slika 6. Lijes u dvorištu Josipa Špalinskog u Opovu 1973.
Fotografija u vlasništvu Dalibora Mergela.*

pokojnika do pojave mrtvačnica (Slika 6). Većina kazivača potvrđuje da povorka kreće od kuće. Kazivačica Marica Gasenberger u Opovu navodi: „E sad, ima i iz kapele i iz kuće, ali još uvijek preteže iz kuće...”

U Opovu većina kazivača navodi da pri izlasku povorke iz dvorišta kuharice sipaju mješavinu kukuruza i žita ispred povorke:

Da da, to kuvarice kuvaju koje spremaju tu u kući, one to spreme i spreme žito i kukuruz da se baca kad izade iz dvorišta, da iznesu, kad iznesu pokojnika iz dvorišta, onda se bacaju kukuruz i žito, to radi kuvarica koja kuva... stoji kod kapije i baca... (S. B., Opovo)

U Starčevu ovaj običaj nije zabilježen.¹⁵

Povorka se okuplja i kreće ispred kuće prema groblju pješice, te se ne staje na putu, iznimku navodi jedino Ivan Pavlović iz Starčeva: „Pa zastane svećenik, nije to bio običaj, to je više kod pravoslavaca, ali svećenik kad je hteo da čita posebno nešto, onda se stalo.“

Povorka se formira prema određenom redosljedju koji se donekle razlikuje u Opovu i Starčevu:

Pa eto kako, ide barjaci, taj križ i taj kum što nosi njemu krst i ide cveće, a onda dolazi velečasnik, sa Đurom (zvonar, op. a.), Đura je uz njega stalno i on dobije peškiri, i velečasnik dobije peškiri, ovdje je takav običaj. Mi pevačice idemo ispred njega, on za nama, a kovčeg iza njega i rodbina iza kovčega i ostala povorka. (Julija Tomac, Opovo)

Napred ide onaj križ iz crkve, onda ide križ od pokojnika, onda se nosu dva barjaka, i onda idu te devojkice, žene što nose cveće, vence, onda ide pevačko društvo, onda ide gospodin. Iza kovčega ide rodbina – pokojnika žena, otac, majka. (Pera Turna, Starčevo)

Na početku povorke je križ kojega nosi kum pokojne osobe. U Opovu kazivačica S. B. precizira:

Prvi idu barjaci i krst, iza barjaka ide krst, to nosi kum, kum nosi krst, koji je krsnio pokojnika, ako može, ako je živ... uglavnom kum nosi krst, crkveni, ovaj običan krst koji se stavi na grob, to nosi kum. Ima crkveni krst, a ima barjaci, dva barjaka, i crkveni krst.

Andreas Majer (2008: 118) također navodi da *krst* odnosno križ pokojnika nosi kum, te naglašava da je posebno ukrašen s *peškirom* i/ili košuljom te dodaje da se *peškiri* vezivao na ruke i nosačima lijesa i pjevačima. Marica Gasenberger iz Opova dodaje:

Pa može, neka košulja da mu se stavi, kum nosi taj križ i može da se stavi košulja ili peškiri, ako nema, šta imaš da možeš sad staviti, ako je neko kupio buket cveća, može se taj buket cveća da se stavi na tom križu...

Majer (ibid.) je za taj križ zabilježio i da ga je, ako to nije bio u mogućnosti učiniti sam kum, nosio netko iz njegove kuće, jer je kumstvo bilo nasljedno. Uz križ

¹⁵ Podatak naknadno nije provjeren.

su se nosili i barjaci, koji su se po boji razlikovali ovisno o starosti pokojnika. U oba lokaliteta se u slučaju smrti mlađe osobe nosi bijeli barjak. Ivan Pavlović iz Starčeva navodi: „Dva barjaka i crkveni križ i njegov. Zavisi ako je mlađi bilo je i belih, ako su bili deca, obično se nose crni barjaci.“

Razlikuje se i boja ljesa ovisno o dobi pokojnika; o početku korištenja bijelih ljesova u Opovu Marica Gasenberger kazuje:

Kad je mlado ima beli les, a kad je stariji je tamno, e šesdeset i druge, treće, tak nekak, su napravljeni i beli, ali bilo je i belih, ali u ono vreme komunističko nisu dali da se nosi...

Prema većini kazivača nije precizirana životna dob u kojoj bi se osoba koja premine smatrala mladom. Julija Tomac u Opovu navodi primjer:

Jest, ako je malo dete onda... kažem i ne znam do koliko godina se nosu ovi, sad sam zaboravila, beli... Recimo... ovaj mali (navodi ime, op. a.) oženjen je i imo je recimo trideset godina, a smatrali su da je mlad, pa se belo nosilo, znači nema pravila do koliko godina...

Lijes pretežito nose četiri ili šest mlađih muškaraca: prijatelji, rodbina i susjedi (Slika 7). Magdalena Turkalj iz Starčeva pojašnjava razlog za razliku u broju muškaraca koji nose ljes: „Nosili ga na nosila. Četvero. Muška. A znaš ko je mnogo težak, ima ono na sredini pa nekad budu i šest.“

Također se danas ljes često ne nosi, nego se prenosi u kolicima kojega u povorci voze četiri ili šest muškaraca. Ivan Pavlović u Starčevu precizira: „Pa kolica su počela tu pre možda, aj da kažemo ima, dvaestpet godina, trideset. Pa tako, osamdesetih aj da kažemo.“

Pojedini kazivači se prisjećaju da su se u selu u prvoj polovini 20. stoljeća pokojnici prevozili staklenim kolima: „Pa mi smo, ferajn smo zvali. Ferajn. To smo plaćali da se, znam i di su stajala kola.“ (Stana Klara, Starčevo); „Bila su staklena možda

Slika 7. Pogrebna povorka 1959. godine u centru Starčeva s ljesom Matthiasa Maradofa, Nijemca oženjenog Hrvaticom. Fotografija u vlasništvu Dalibora Mergela.

do rata. Ovoga drugog svjetskog, kažu. Ja mislim da još postoje. Da su na groblju nekog.“ (Pera Turna, Starčevo); „Meni je baba Mara Radočaj pričala da su se to zvala franska kola.“ (Dalibor Mergel, Starčevo).

Kazivači u oba lokaliteta također potvrđuju da su se koristila i kola sa zapregama. Lenka Blaženić iz Starčeva spominje i automobil karavan, a Marija Bratić napominje da su se zimi koristile saonice te druga improvizirana prijevozna sredstva za prijenos lijesa, kao što su kamioni (Slika 8).

Slika 8. Pogrebna povorka u kolovozu 1969. na sprovodu Steve ili Franje Tajšlera u Starčevu. Fotografija u vlasništvu Dalibora Mergela.

Važno je istaknuti zabilježene pjesme i molitve koje se pjevaju i mole na putu povorke na groblje. U Opovu se navedene pjesme zovu *psalme*. U Starčevu je zabilježena pjesma koja se pjeva u kući pokojnika prije kretanja povorke (Slika 9). Vinko Rukavina (2010b: 8) bilježi da se ova pjesma pjevala i u Starčevu, što su i kazivači potvrdili. Ivan Pavlović iz Starčeva se prisjeća:

U rajске dvore, to se peva otkad sam ja dete bio. Sećam se od pedeset sedme, ja sam pedeset druga al od pedeset sedme se sećam. Imo sam možda pet godina da se sećam to tada. I te se pesme pevaju do dan danas. To je pevačko društvo išlo uvek, kad umre neko pevali sa svećenikom.

Osim toga, Rukavina (ibid.) piše i da je svećenik putem do groblja pjevao prigodne psalme¹⁶ (Slika 10), a pjevači bi mu odgovarali. Magdalena Turkalj nabraja pjesme koje se se pjevale od kuće do groblja: *Zbogom dragi roditelji, Braćo sestre ja vas pozdravljam, Svršio sam dakle svoje dane života.*

¹⁶ Svećenik pjeva psalme, iz Svetoga pisma, odnosno Biblije. Pjevači iz crkvenoga zbora ili vjernici u pogrebnoj povorci pjevaju pokojničke pjesme ili, u novije vrijeme, duhovne šansone.

U Starčevu se također bilježi još jedna pjesma koja se pjeva tijekom sprovoda, Pera Turna iz Starčevu za pjesmu navodi:

Ima 'Sačuvaj me o Bože moj', pevamo na groblje onu 'Križni put', ne mogu se sad setit. Uvek se te iste pesme pevale, ta pesma, plaču kad se peva. 'Sačuvaj me o Bože moj, sačuvaj me večne smrti'.

Također se bilježi i „završna“ pjesma koja se pjeva na kraju sprovoda, kazivačica Julija Tomac u Oповu citira stihove pjesme *Ima jedna duga cesta*:

*Ima jedna duga cesta, koja vodi sve do raja,
to je cesta, cesta mira i ljubavi.*

To je cesta, cesta mira, cesta mira i ljubavi.

*Ima jedno obećanje, da će doći opet k nama,
to je obećanje vjere, ufanja i ljubavi.*

*A kad dođe konac puta, ovog zemnog, svog života,
onda čeka usred raja, Krist i ljubav njegov.*

Pera Turna iz Starčeva navodi sličnu pjesmu koja se pjeva na kraju sprovoda, koja se znatno razlikuje od primjera u Oповu: „Onaj putić mali koji ide sve do raja. Ima jedan putić mali koji vodi sve do raja. Ima jedno obećanje koje ide sve do raja, to je putić, putić, mali...“. Ivan Pavlović dodaje: „To se peva u novije vreme, ta pesma. Otprilike jedno desetak, petnaest godina možda unazad.“

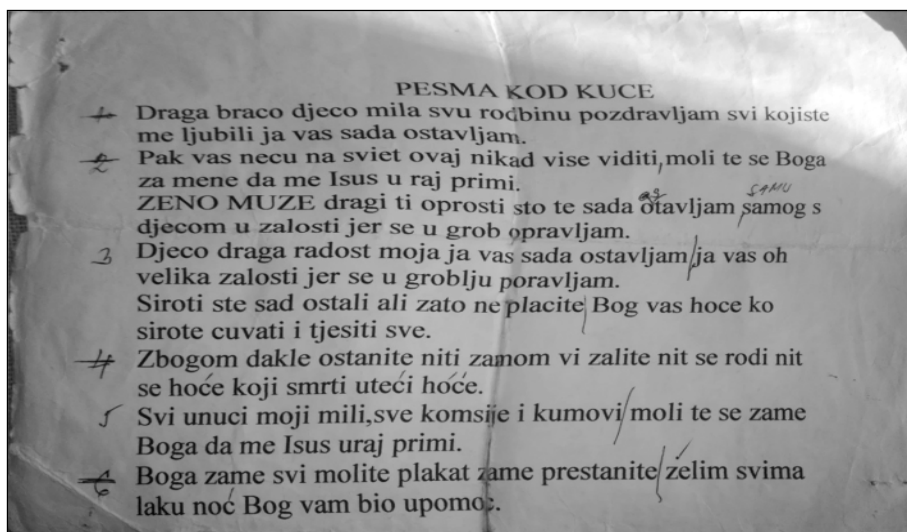
Kazivači su nam naveli i pjesmu u kojoj se pokojnik oprašta sa znancima s ova-ga svijeta, navodeći ju kao izrazito emotivnu: „U toj pjesmi se pokojnik oprašta od, zbogom majko, zbogom oče, zbogom deco, zbogom prijatelji“ (Julijana Juga, Starčevo); „Da, od svih, opraštaj od rodbine, od sinova, od žene, od unuka, od kumova, od prijatelja i komšija i to su te pesme... i dan danas se to peva na sprovodima.“ (Ivan Pavlović, Starčevo).

Članovi crkvenog zbora u Starčevu su nam prosljedili tekstove pjesama koje su se pjevale prigodom sprovoda.¹⁷ Pjesme su podijeljene u nekoliko dionica, ovisno o tome gdje se okupljeni nalaze: kod kuće, na putu do groblja, na ulazu u groblje ili na groblju (Slike 11, 12 i Prilog 1).

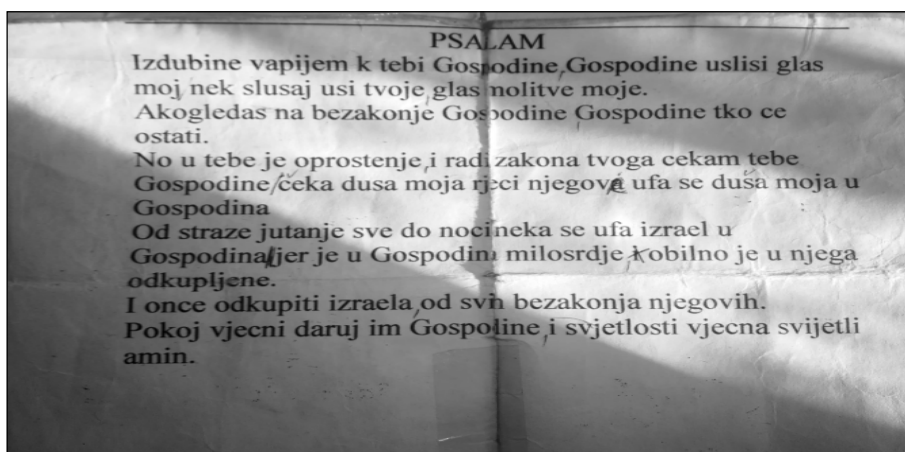
Pogrebni povorki nema od početka prvog desetljeća 21. stoljeća zbog zakonske zabrane. U Starčevu se stoga katolici služe kapelom na pravoslavnom groblju. Prema kazivanju Marije Bratić:

Kapela na groblju ne postoji. Pokojnik se nosi uveče u hladnjaču, zadnjih pet godina, i donese se iz nje jedan sat pre sahrane na ulaz u groblje. Hladnjača se nalazi na pravoslavnom groblju koje je u drugom kraju sela. Dok je pokojnik u hladnjači, ljudi koji žele da izraze saučešće dolaze u kuću pokojnika. Na ulazu u groblje svećenik obavi ceo obred za pokojnika koji je namenjen za kapelu. Od ulaza u groblje povorka ide do groba. Za to vreme peva svećenik, više nema pevača, ostareli su.

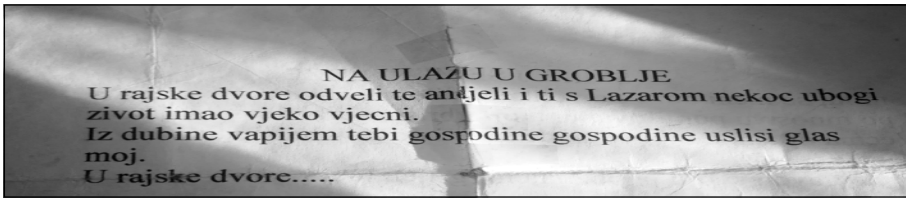
¹⁷ Zahvaljujemo na njihovoj iznimnoj pomoći. Sve pjesme nam je ustupila gospođa Marija Branka Grbin iz Starčeva kojoj posebno zahvaljujemo. Nije poznato odakle su te stranice iskinute.

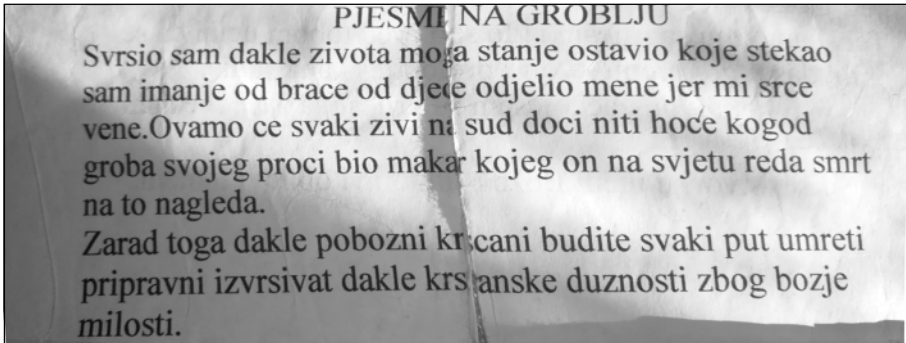
Slika 9. Pjesma opraštanja koja se pjevala u kući preminuloga.

Slika 10. Psalam koji se pjevao na putu do groblja.

Slika 11. Pjesma koja se pjevala kada je povorka ulazila na groblje: „U rajske dvore...“

Slika 12. Pjesma koja se pjevala na groblju.

Prilog 1. Pokojničke pjesme

PJESMA KOD KUĆE

*Draga braćo, djeco mila,
svu rodbinu pozdravljam
svi koji ste me ljubili
ja vas sada ostavljam.*

*Pak vas neću na svijet ovaj
nikad više vidjeti,
molite se Boga za me
da me Isus u raj primi.*

*(Ženo) muže dragi, ti oprosti
što te sada ostavljam
samu s djecom u žalosti
jer se u grob opravljam.*

*Djeco draga, radost moja,
ja vas sada ostavljam
ja vas, oh velika žalosti,
jer se u grob opravljam.*

*Siroti ste sad ostali,
ali zato ne plačite
Bog vas hoće ko sirote
čuvati i tješiti sve.*

*Zbogom dakle ostanite,
niti za mnom vi žalite
nit se rodi nit se hoće
koji smrti uteć hoće.*

*Svi unuci moji mili,
sve komšije i kumovi
molite se za me Boga
da me Isus u raj primi.*

*Boga za me svi molite,
plakat za me prestanite
želim svima laku noć,
Bog vam bio u pomoć.*

Pjesma opraštanja koja se pjevala u kući preminuloga.

PSALMI

*Iz dubine vapijem k tebi, Gospodine,
Gospodine, usliši glas moj
nek slušaju uši tvoje glas molitve moje.
Ako gledaš na bezakonje, Gospodine,
Gospodine, tko će ostati.*

*No u tebe je oprostjenje i radi zakona tvoga
čekam tebe, Gospodine,
čeka duša moja riječ njegovu
ufa se duša moja u Gospodina.*

*Od straže jutarnje sve do noći
neka se ufa Izrael u Gospodina
jer je u Gospodina milosrđe
i obilno je u njega otkupljenje.
I on će otkupiti Izraela
od svih bezakonja njegovih.
Pokoj vječni daruj im, Gospodine,
i svjetlost vječna svijetlila im.*

Psalm koji se pjevao na putu do groblja.

SMILUJ SE MENI BOŽE

*Smiluj se meni Bože po velikom
milosrđu svom.
I po mnoštvu pomilovanja tvoji
izbriši nepravdu moju.
Većma operi me od nepravde moje,
i od grijeha moga očisti me.
Jer nepravdu svoju ja poznajem,
i grijeh moj protiva meni jest vazda.*

*Tebi samo mu sagriješih i zlo
sam pred tobom učini
da se opravdaš, u govorenju tvoji
i pridobije kada sudiš.
Evo bi u nepravdi začet jesam,
i u grijesima začu me mati moja.
Srce čisto stvori u meni Bože,
i duh pravi obnovi u meni.*

NA ULAZU U GROBLJE

*U rajске dvore odveli te anđeli
i ti s Lazarom nekoć ubogim
život imao vjekov vječni.*

*Iz dubine vapijem tebi Gospodine
Gospodinea usliši glas moj.
U rajске dvore..ž.....*

Pjesma koja se pjevala kada je povorka ulazila na groblje: „U rajске dvore...“

PJESME NA GROBLJU

*Svršio sam dakle života moga stanje
ostavio koje steko sam imanje
od braće od djece odjelio mene
jer mi srce vene.*

*Ovamo će svaki živi na sud doći
niti hoće kogod groba svojeg
proći, bio makar kojeg on na svijetu
reda smrt na to ne gleda.*

*Zarad toga dakle pobožni kršćani
budite svaki put umrijeti pripravn
izvršivat dakle kršćanske
dužnosti zbog Božje milosti.*

*O čoveče tužni kuda hitiš stani,
bludiš od daleka jer te svrha
čeka velim stani.*

*Pomisli odavno kako svet uživa
premda od poroda danu do sprovoda
vazda spremaš.*

*Nitko ostat neće svatko umret
mora kralj il sluga tko je jer to
suđeno je umrit svima.*

*Evo kuća večna koja u grob ide
nju sebi grešnik obra kud ga zla
dobra dela sliede.*

*On jučer dovrši svog života dan
e pak nam zbogom veli al molitve
želi da mu svane.*

*Zbogom (ŽENO)(MUŽE) draga
zbogom*

*majko mila braćo sestre mile
zbogom mi svi bili uvek mili.*

*Roditelji mili priljatelji verni
zbogom ostanite tužit prestanite
zbogom svima.*

*Još vas jedno molim ovde sad
ležeći za me da molite ter na
smrt motrite za mnom ne plaćite.*

Pjesme su prepisane, uz neznatne ispravke, iz priručnih listova pjevača, a dostavio ih je Dalibor Mergel.

Julijana Juga kazuje da pokojnik samo neko kraće vrijeme ostaje u kući :

Sad je zakon došao da ne možete pokojnika više držati u kući, nego jedno vreme, dok se oda zadnja počast, dok dođu ljudi izjavljivati saučešće, i posle toga se nosi u kapelu. Znači kod nas je sad zakonom zabranjeno držati pokojnika u kući, pošto imamo kapelu, i zajednička je.

I drugi kazivači iz Starčeva potvrđuju ove promjene, no postoje i određene razlike od obitelji do obitelji: „Ja mislim pre jedno sedam-osam godina da je... da se išlo od kuće.“ (Ivan Pavlović); „Evo naš bata i snaja Goca dve hiljade jedaneste, išla i jedna i druga sahrana od kuće.“ (Nada Pavlović); „Ja se sećam sahrane, to je bilo pre možda desetak godina, Pavlović kad je umro, išla je.“ (Dalibor Mergel); „Pa čim je kapela, nema povorke. Idemo pravo u groblje. Dosta dugo su držali naši da se nosi iz kuće, ali posle su kazali ne sme se i tako.“ (Klara Stana).

U Opopu se osnivanjem pogrebnog poduzeća nakon 2010. godine pokojnik smješta pretežito u mrtvačnici. Prema riječima Blaženke Horvat, pojedine obitelji još uvijek cijelu noć drže pokojnika u kući. Međutim, pojava mrtvačnica na groblju uvjetovala je određene promjene u običajima te sve do danas postoje razlike od obitelji do obitelji, o čemu ista kazivačica kazuje:

U neposrednoj blizini groblja postoji privatna kapela sa hladnjačom. Kapela je napravljena pre dvadesetak godina, a hladnjača u njoj nakon dve ili tri godine. U kapeli ima i sala u kojoj se održavaju daće. Neko odmah po dobivanju dokumentacije o smrti pokojnika poruči sanduk, obuče pokojnika, smesti ga u sanduk i nose ga u hladnjaču. Isto veče se u kapeli moli krunica oko 18 sati i peva se pjesma 'Ima jedna duga cesta' i izjavljuje se saučešće. Sutradan prijatelji i rođaci od deset sati pre podne dolaze prijatelji i rođaci, ne svi odjednom, i sedi se do sahrane.

Obredi uz pokop

Prema riječima Marije Bratić iz Starčeva:

Do pre 40 godina kada je pokojnik bio u kući i dok je išla povorka kroz selo na putu do groblja, nosio se pokojnik u crkvu i služila se sveta misa. Posle se nastavljala povorka ka groblju.

Na otvorenom grobu svećenik je držao kratku propovijed o životu pokojnika. O tome piše i Vinko Rukavina:

Nad otvorenim grobom popa bi također izmolio nekoliko prigodnih molitvi i pročitao nekoliko čitanja iz Biblije. Običaj je bio i da održi kratku propovjed o životu pokojnika, te na kraju ožalošćenima izrazi svoje saučešće i najavi misu zadušnicu, koja se u Starčevu obično zakazivala za sljedeći dan ujutro. (ibid.)

Julijana Juga o propovijedi navodi:

Je, kako kome, kako je porodica zahtevala. Kod mojih je držala, uvek je to bilo zamoljeno, da napiše kratak govor i tako da je uvek to gospodin pročitao. A kod nekog to član porodice uradi. Napiše se i onda se pročita na grobu.

Blaženka Horvat iz Opova opisuje redosljed izvođenja pjesama od početka do završetka obreda:

Svećenik ispred kapele moli ceo obred, na polovini obreda se peva 'Iz dubine vapijem k tebi Gospodine...' Na kraju se peva 'O čoveče tužni kuda hitiš stani...' Posle toga kreće povorka ka grobu. Na ulazu u groblje se peva tri puta 'U rajске dvore povelі te anđeli i ti s Lazarom nekoć ubogim život imao vjekovječni'. Kod groba svećenik moli obred ukopa. Po završetku obreda peva se 'Zbogom dragi roditelji, braćo sestre prijatelji i komšije ljubitelji, ja se od vas sada dijelim i sa svijetom većem cijelim, sastajem se s Bogom milim...' Ova pjesma ima puno strofa zadnja je 'Molite se za me Boga, da po smrti sinka svoga, oprostі mi grijehа moga. Da mi udijeli milost svoju, k sebi primi dušu moju, da počivam u pokoju'.

Kada se pokojnika spušta u grobnicu, za njim se bacaju zemlja, novac, cvijeće i jabuke. Andreas Majer također navodi da su se u Opovu jabuke i bomboni bacali u raku, ako nisu stale u sanduk (2008: 118). Zemlju obvezno baca rodbina, a od ostalih sudionika svi koji su bliže grobu. Vinko Rukavina navodi sljedeće: „Na samom groblju obitelj se na poseban način oprostila od upokojenog. Obično su u grob umjesto zemlje bacili koju kovanicu kako bi upokojenom 'otkupili' put u vječnost.“ (2010b: 30).

Kazivači iz oba lokaliteta navode kako se također uz vijence i bukete cvijeća određena vrsta cvjetnog aranžmana tzv. *suze* stavljaju na grob: „Te suze sad što kupuju, to cveće je kao suza, ona je na kovčegu, i ide u raku...“ (Julija Tomac, Starčevo).

Također se bilježe *pozdravi mrtvima*, odnosno darovi u vidu hrane, pretežito vrećica bombona, koja se nosi na bdijenje i kasnije stavlja u grobnicu uz lijes. Marica Gasenberger iz Opova kazuje:

se cveće na njemu. (...) Prije su bili drveni krstovi, i samo humak, nisu bili okviri, retko ko je stavljao, samo imućni su mogli da stave onaj okvir, da stave ograde i one kovane ograde, znalo se koji su bili bogatiji, srednja klasa samo drveni spomenici.

Većina kazivača navodi da ne postoje posebni natpisi na nadgrobnim spomenicima, te da najčešće sadrže samo osnovne podatke o osobi. Marica Gasenberger iz Opova navodi:

Samo na križu njegovom ima koje godine je rođen i kad je umro, njegovo ime i prezime... djevojčica je jedna umrla, pa ima „Anđeo...“; pa ne znam kako... pa jedan dečko je umro pa to je napisano... pa onom vojniku, vojnička neka pesma je napisana. Pa jedan čovek, jako je lepo živio sa svojom ženom pa je ona nešto sastavila (nadgrobni natpis, op. a.) ‘Samo njegov, ti i ja’.

Među banatskim se Hrvatima sahranjivanje samoubojica obavljalo izvan groblja, jer svećenici nisu pristajali na njihovo ukapanje unutar groblja.¹⁸ U Opovu se danas samoubojice pokopavaju unutar groblja, ali svećenik neće biti prisutan tijekom sprovoda.¹⁹

U Opovu se bilježi da su Romi imali odvojeno groblje: „... jedino posebno imaju Cigani, kako da kažem, oni imaju svoje. Pravoslavna ima svoje, katolička ima svoje groblje, e tako... e to je razdvojeno.“ (S. B., Opovo).

Marica Gasenberger iz Opova dodaje da je do pedesetih godina 20. stoljeća postojalo posebno groblje za djecu:

Ranije je bilo, ispred, gdje se vozi, tamo su samo bili dečiji grobovi, a sad jako malo dece... Ne... nije odvojeno, kod nas je dva, kod nas je katoličko i pravoslavno kad je zajedno, ali ovamo ima samo pravoslavno, na ovom čošku i tu se Romi sahranjuju.

Običaji nakon sprovoda

Daća

Poslije pogreba odlazilo se na *daću*, odnosno obredni obrok u čast preminulog. Svi koji su sudjelovali u pokopu bili su pozvani na *daću*, ali se svi ne odazovu. Pera Turna iz Stačeva kazuje: „Ide ta uža rodbina, koga pozovu, ovi što su kopali i oni idu.“

Vinko Rukavina (2010b: 8) i Andreas Majer (2008: 118) navode da po povratku s groblja sudionici pogreba peru ruke u laboru s vodom. Rukavina dodaje da je pored njega stajao *šlingani* ručnik, a Majer da se umjesto sapuna koristio crijep, te napominje da nitko ne zna zašto. Kazivači su potvrdili ove podatke. Kazivačica S. B. iz Opova kazuje:

¹⁸ Prvi spomenik je podignut sedamdesetih godina 20. stoljeća. Drugi spomenik je iz 2010. godine, identičan spomeniku prethodne generacije ove obitelji.

¹⁹ Taj podatak u Starčevu nije provjeren.

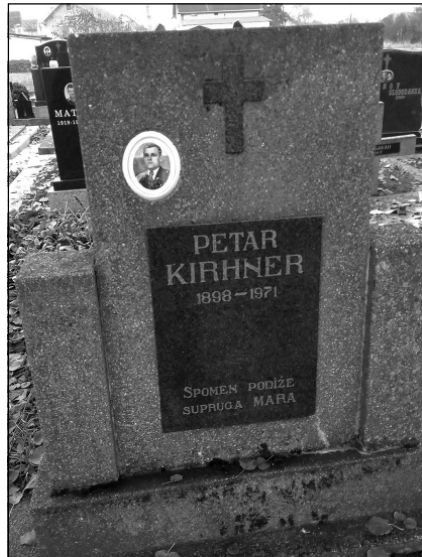
Slika 13. Razrušen nadgrobnji spomenik iz 19. stoljeća u Starčevu. Snimio Branimir Bilafer 2019. godine.

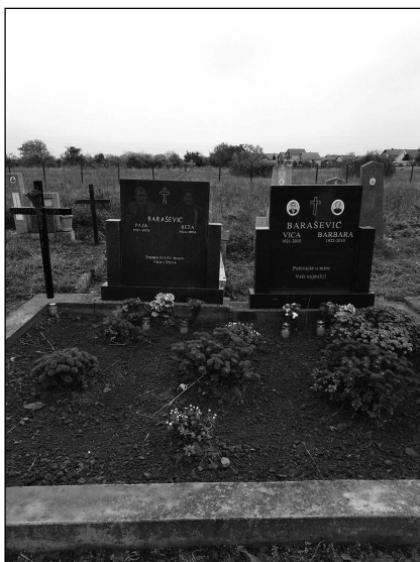
Slika 14. Nadgrobnji spomenik iz prve polovine 20. stoljeća u Starčevu. Snimio Branimir Bilafer 2019. godine.

Slika 15. Nadgrobnji spomenik iz tridesetih godina 20. stoljeća u Opuvu. Snimila Blaženka Horvat 2020. godine.

Slika 16. Nadgrobnji spomenik obitelji Kirhner iz sedamdesetih godina 20. stoljeća u Opuvu. Snimila Blaženka Horvat 2020. godine.

Slika 17. Nadgrobni spomenici dviju generacija obitelji Barašević iz Starčeva. Fotografija u vlasništvu Ivanke Barašević.

Slika 18. Nadgrobni spomenik obitelji Pavlovski u Opovu iz 2006. godine. Snimila Blaženka Horvat 2020. godine.

Kuvarice stavljaju stolicu jednu i na stolicu stavljaju vodu, u lavor vodu i kamen... kamen ili čep od crepa, od crepa deo u vodu i onda ko dođe sa groblja, jer obično treba da baciš grumen zemlje i sprljaš ruke i onda svi koji dolaze... operu ruke...

Vinko Rukavina (2010b: 8) navodi kako se prije posluživanja obično izmolila molitva, a za pripremljeni stol sjedalo se po nekom redu ili po važnosti, dok je čelno mjesto tijekom *daće* ostavljeno za pokojnika, što potvrđuju svi ispitani kazivači. O tome Majer (2008: 118) piše: „Kod ovog ručka nije smeo da se ‘zatvori astal’, tj. na pročelju niko nije smeo da sedi.“ Nadalje navodi da se na stol postavljao neparan broj posuđa i napominje: „Kum bi uzimao tanjur, pa malo od svog jela stavljao na njega i sklanjao u stranu za pokojnika.“ (ibid. 118-119). Marica Gasenberger iz Opova spominje ulogu koju kuma ima za stolom; „... pre početka jela se

Slika 19. Nadgrobni spomenik Pere Bratića iz 2017. godine u Starčevu. Fotografija u vlasništvu Marije Bratić.

izmoli *Oče naš* i po završetku jela se isto moli *Oče naš* i to kuma moli, mole svi, ali prvo kuma moli i onda su svi jeli...“

U Oповu kazivači potvrđuju da se tanjur ostavljen za pokojnika zakopava. Marica Gasenberger navodi:

Kosti koje ostaje, hleb, čorba koja ostaje, sve se kod bašte, iskopa rupa i tu sipa... znači te kosti što se ostavile od mesta i taj tanjir što je trebalo da u njemu bude i to se u to usipavalo.

U Starčevu ovaj postupak s tanjurom nije zabilježen.

Banatsko podneblje i kuhinja utjecali su na jelovnik *daće*, a kazivači su isticali da se za *daću* ne priprema posebna hrana. Većina kazivača pri opisu jelovnika navodi obvezno kiselu čorbu, svinjetinu (mnogi spominju i perad ako svinjetina nije dostupna), te kolače, točnije *štrudle* (s makom, višnjama ili orasima), krafne i pogaču koja se trga i dijeli. Jedina specifična varijacija u jelovniku je bila u slučaju kada je sproved bio za vrijeme uskrasnog posta. O tome Julija Tomac iz Oпова govori: „Pa sve zavisi, kažem ti, ako neko posti, on hoće da ima ribu, za *daću* i to ako je uskršnji post i tako, to praktikuju svi, dok pravoslavni oni imaju više postova.“

Prema riječima Pere Turne iz Starčeva, spol zaklane životinje također je trebao biti isti kao i spol pokojnika: „Kad je muškarac se kolje ovan, a kad je žensko može i žensko. Muško se klalo za muškarca.“ Đaković (1985: 21) o obveznoj hrani na *daći* navodi: „Gotovo obavezno se na svim *daćama* kolje ‘dušni brav’ ili ‘kurban’. To je obično bijeli ovan za muškarca, a ovca za ženu.“

Kazivači iz Oпова navode da s takvim pravilom nisu upoznati. Kazivačica S. B. navodi da se kolju životinje koje je obitelj imala. Andreas Majer piše: „Čaša se dizala sa rečima ‘Spokoj duši’, a drugi su odgovarali ‘Boga da mu dušu prosti’.“ (2008: 118).

Daća se tradicionalno održavala u domu preminuloga, no u novije vrijeme se održavaju i u restoranima te po kavanama zbog većeg prostora i jednostavnijeg organiziranja. U Oповu od 2010. godine djeluje i pogrebno poduzeće, te također nudi *salu za daću*.

Misa zadušnica i posjećivanje groba nakon sprovoda

U oba lokaliteta je potvrđeno korištenje termina *rekvijem* za mise posvećene pokojniku. Kao moguća vremena održavanja navedeni su nam sljedeći dan, prva nedjelja poslije smrti, šest tjedana, odnosno 40 dana od smrti. Rukavina (2010b: 8) navodi da se misa zadušnica obično održavala dan poslije sprovoda ujutro, što potvrđuje Marica Gasenberger iz Oпова te dodaje:

Da, rekvijem se zove, i može odma ujutro, recimo u osam sati da bude misa, odma čim bude nedelja, ko hoće, ali ima ljudi koji to ne, ali ima ljudi koji na godišnjicu odu na groblje, plate misu...

Andreas Majer (2008: 119) navodi da su u Oповu nakon svete mise, koja se održavala nakon šest tjedana, pola godine i jedne godine, katolici ispred crkve dijelili bombone i kekse, a ponekad se sipala i rakija.

U Opovu je zabilježena i razlika između *rekvijema* i *tihe mise*. Marija Fancanelo objašnjava:

Prije je bilo misa i rekvijem, to su dve sorte mise, tiha misa je tiha misa, ne peva se, tiha misa se obavlja za pokojnika, a kad je rekvijem onda bude prava misa i mora da se peva...

U Starčevu je zabilježeno da se za vrijeme *rekvijema* u crkvi držao poseban sanduk koji bi se okadio: „Onda župnik ide oko njega, kadi sa tamjanom, isto čitate evanđelje“ (Pera Turna).

Za *rekvijem* bi se pokojnik „uvodio“ u crkvu, što se u Starčevu i Opovu ne čini već nekoliko desetljeća: „A sad odavno nije to bilo, meni je umro brat sedamdeset i pete godine, od trideset i devet godina, nosili su ga u crkvu, a sad više ne znam da neko nosi.“ (Marija Fancanelo, Opovo). Julijana Juga iz Starčeva svjedoči:

Ne. Zadnji put je pokojnik, ja mislim da je moja baka, zadnji put bila uvedena u crkvu, znači od tih sedamdesetih godina niko više nije bio... posle toga se prestalo sa uvođenjem pokojnika to jest kovčega u crkvu.

Rukavina navodi da se nakon mise obilazio i grob pokojnika (ibid.), što je i dalje običaj u Opovu.²⁰ Andreas Majer navodi da su u Opovu ukućani i bliža rodbina ponovno odlazili na groblje sutradan i nosili kruh, meso i kolače, poput njihovih pravoslavnih sumještana, koji su nosili veće količine. Nakon što su se pomolili za pokojnika, poškopili su grob svetom vodom te navodi:

Zatim bi obilazili grob 'kako se žito kosi', tj. u obrnutom pravcu od kazaljke na satu, u sagnutom položaju, desnom rukom skoro dodirujući grobnu humku. Obilazilo se tri puta. Zatim je domaćica nosila hleb i meso, a kod Hrvata je otkidala od donetog mesa i svakom davala samo po malo parče sa hlebom. Potom su delili kolače. (2008: 119)

Ivan Pavlović iz Starčeva nabraja slijed misa:

„... obično se obeležava na dan kad je umro, ideš na grob svake godine. Da se misa na četrdeset dana i godinu dana i posle svake godine platimo misu, za pokojnika, nameni se misa, jedan dan u godini, za pokojnika i za bližu familiju, koji iz te kuće, na primer ja kad dajem umro mi otac, majka, deda i baba, onda dajem, napomenem njih na misi. Tako da se ne zaboravljaju pokojnici. Svake godine se daje misa.

A. Majer (2008: 119) bilježi da su u Opovu nakon svete mise, koja se održavala nakon šest tjedana, pola godine i jedne godine, katolici ispred crkve dijelili bombone i kekse, a ponekad se sipala i rakija.

Izražavanje žalosti

Među Hrvatima u Banatu žalovanje se izražavalo crnom odjećom. Ana Mesert iz Starčeva pojašnjava:

²⁰ U Starčevu nije provjereno.

Šta si imao to si nosio. Nije bilo to tako pre da se kupi, da se mora crnina nositi ili nešto. Obično marama, kecelja bude, čarape, i sad ko je mogo taj je kupio crninu skroz, a ko nije što je imo to je obuko.

Ivan Pavlović iz Starčeva također napominje: „Ko je prihvatio da žali taj je nosio crninu“; Marica Gasenberger iz Opova precizira: „Kod nas nisu, samo rodbina u crnom... Crne marame, devojke šalove stavljaju... Crne košulje, majice...“

Među banatskim Hrvatima je period žalovanja mogao biti ili šest tjedana tj. 40 dana, ili godinu dana, a spominje se i razdoblje od pola godine. Ivan Pavlović pojašnjava „To opet zavisi od familije. Nisu svi isto držali. To je bilo individualno. Ali trajalo je kod nekih i godinu dana.“

Također je važno navesti da je rodbinska bliskost faktor koji utječe na trajanje žalovanja i nošenja crnine. Julija Tomac iz Opova navodi: „Pa sve zavisi kako ko, tako je to umro otac, tad godinu dana žali u crnini, ako je umro neki rođak manji i ta je dobila, onda jedno do šest nedjelja.“

Kazivači u Starčevu su naveli da se tijekom četrdeset dana žalosti upalilo *kandilo*.²¹ Prema riječima Ane Mesert: „I kandilo gori. I kandilo mama, pošto smo mi bili deca da ne bi se uplašili. Mislim tako većinom svugdi gori kandilo posle sahrane.“

Također se tijekom trajanja žalovanja ne sluša radio i ne gleda se televizija, što također ovisi o rodbinskoj bliskosti pokojnika. Julija Tomac iz Opova pojašnjava:

Pa i to sve zavisi, zavisi ko ti je umro, ako je neko mlad, ti ga nećeš slušati, ako je malo stariji... pa neko šest nedelja, pa po pol godine, sve zavisi koliko. Zavisi ko ti je...

Kazivači naglašavaju da se u novije vrijeme ta pravila sve manje poštuju, te da nisu tako stroga ograničenja, na primjer slušanja glazbe i korištenje radija. Primjer navodi Marica Gasenberger iz Opova: „Možeš ozbiljnu muziku slušati, ali ne da ti u ušima bubnja, ali tiho...“. Svijeća pokojnika se višekratno pali tijekom razdoblja žalovanja. Marica Gasenberger iz Opova pojašnjava:

Ta sveća pali taj dan kad je umro, daje mu se u ruku i onda gori dok neko drugi ne donese neko drugu sveću, onda se ta njegova sveća, uzme se končić jedan pa se zabeleži de je to njegovo i skloni se. Kad se ona skloni, onda se pali sutradan na daći, pa se pali na šest nedelja, pa na pol godine, pa na godinu, pa ona gori malo duže da bi izgorela... ona je velika, treba to izgorjeti do godinu.

Pokojnikova ostavština

Nakon smrti se dijeli pokojnikova ostavština, a ako pokojnik nije napisao oporuku, znalo je biti ostavinskih rasprava, čija je učestalost ponekad ovisila o obiteljskim odnosima. Ivan Pavlović iz Starčeva pojašnjava:

²¹ U Opovu podatak nije provjeren. „Kandilo je čaša sa uljem u koje se stavlja plovak sa fitiljem koji se pali. Može biti stono ili viseće.“ Izvor: <https://www.eparhija.com/kandila-stona-zidna> (posljednji pristup: 14. studenoga 2020.)

Pa to se znalo, neko je pisao testament za vreme života, a obično većina nisu pisali te testamente nego je familija posle pokojnika, bile te ostavinske rasprave i delili su... Ha, bilo je (svađa) al nisu bile česte. Zavisi od ljudi, od braće, otac, sin i to. Bilo je, ali nije bilo mnogo, pre je to bilo normalnije nego danas. Znalo se za života ko je, šta će bude čije, to su se dogovarali usmeno sa ocem, majkom, zavisi ko je, na koga se vodilo, to bi bilo to.

Ana Mesert iz Starčeva iznosi iskustvo iz vlastite obitelji:

*Ako su u dobrim odnosima oni dobro podele, ako nisu onda ne podele nego se sude što kaže... pa ko može se dogovoriti, a slabo su se dogovarali. Bilo je prema-
lo suda i sve, ali ja znam, tata moj on sa stricom se jesu išli, zvao ga tata: 'Ajde bato da se podelimo, može', a podelili su se al onako sve više da je bilo u čikinu korist, tata moj samo je pristo, samo da se ne svađaju, da ne ide sudom, eto nek bude malo tebi više i gotovo.*

Julka Tomac iz Opova kazuje: „Pa čim se ovdje sahrani samrtnik, on, ne prođe šest nedelja, već dobije da idu na ostavinsku raspravu. E i onda neko uzme, neko ne uzme i zavisi kako ko slaže...“²²

Sjećanje na pokojnike

Sjećanje na pokojnike vezuje se uz blagdan Sviju Svetih i Dušni dan. U Starčevu se sjećanje na pokojnike obilježava na svetkovinu Svih Svetih (Slike 20 i 21): „To je dan mrtvih, onda idu mahom svi na groblje posvećivat. Onda ide gospodin koji posvećiva drugi dan grobove.“ (Pera Turna, Starčevo). Magdalena Turkalj iz Starčeva dodaje: „Pa uoči Svih Svetih se palu sveće za mrtve, i to kupiš sveća nameneš za koga upališ, izmoliš i odmah se upalu to veče i sutradan kad zvoni Zdrava Marija i u podne, tri put.“ Julija Tomac iz Opova potvrđuje: „I Svi sveti, nosimo opet, lampione i cveće, i svetimo grobove i to večasni dođe i posveti grobove i ponekad plaća se misa u crkvi...“ (Slika 22).

Andreas Majer (ibid.) navodi da bi među katolicima u Opovu za Dušni dan 2. studenoga domaćica otišla na groblje i ostavila nešto jela na grob, a onda ostavljala grobaru, dok se nekada to davalo sirotinji i Romima. Prema kazivačima, kod katolika na području Banata tom se prigodom ne nosi hrana, niti se jede na grobu pokojnika, za razliku od pravoslavnog stanovništva.

U Opovu se na Božić obilježavalo sjećanje na pokojne članove obitelji. Julija Tomac kazuje „... i to jedino mi uradimo, idemo na groblje, posvetimo grobove, pa kad dođemo kući u šest sati zvoni ovde crkva Zdravo Mariju, mi upalimo sve mrtve sveće u kući...“²³

²² Drugim kazivačima u Opovu ovo pitanje nije postavljeno.

²³ U Starčevu nije provereno.

Slika 20. Mara Radočaj sa svojom bakom i kćeri na grobu na blagdan Svih Svetih šezdesetih godina 20. stoljeća u Starčevu. Fotografija u vlasništvu Dalibora Mergela.

Vjerovanja

Vjerovanja vezana uz posmrtno običaje izdvojena su u zasebno poglavlje kako bi se istaknula zastupljena vjerovanja koja su kazivači znali (ili možda i htjeli potvrditi) budući da se kod katolika u ova dva lokaliteta, prema kazivačima, rijetko prakticiraju. Stoga izdvajamo njihove iskaze koji to potvrđuju. Zabilježeno je vjerovanje da je ponašanje određenih životinja moglo nagovijestiti smrt. Jedno od tih vezuje se uz lavež pasa, što je potvrdila kazivačica pravoslavne vjeroispovijesti: „... oni zavijaju, oseće da će gazda da im umre onda su i nervozni...“ (S. B., Opovo)

Još dva kazivača potvrđuju: „Ništa u to ne verujem, kao čula sam da zavija ker...“ (Marica Gasenberger, Opovo); „Kerovi zavijaju ko vukovi. To kaže, može da dođe smrt.“ (Pera Turna, Starčevo).

Vjeruje se da smrt najavljuje i sova. Julijana Juga iz Starčeva svjedoči:

Pa jesu, ja mislim da, po starim predanjima, kad čujete tu, da li je to sova ili, ta ptica zloslutnica, onda se uvek govorilo da će neko u komšiluku umreti. I onda smo se mi kao deca svi jao samo da ne čujemo tu pticu, sad da li je to tako ili nije, ali to su kao stari, kad se čuje ta ptica, i ko čuje tu pticu da će neko u komšiluku umrijeti.

Slika 21. Misa na groblju u Starčevu na blagdan Svih Svetih 2019. godine. Fotografija u vlasništvu Marije Bratić.

Nada Pavlović dodaje: „Rekao deda evo već su došle mene da vode. I tražio je da, i odsekli su taj bor.“

Kazivači su naveli da je postojala zabrana ulaska pasa i mačaka u sobu u kojoj leži pokojnik, no nisu znali objasniti zašto. O vampirizmu i prevenciji pojave vampira nema potvrđenih podataka, te kazivači navode da nemaju informacije o tome ili da ne vjeruju. Među katolicima se navodi da duša ostaje na ovom svijetu šest tjedana, tijekom žalovanja.

Slika 22. Misa na groblju u Opovu na blagdan Svih Svetih 2020. godine. Fotografija u vlasništvu Blaženke Horvat.

Navedeno potvrđuju i drugi kazivači iz Starčeva: „I ona bujuna, kukuvija, i ona peva.“ (Pera Turna); „Da, to su kazali. Jao kumitaljka kaže, eno je kumitaljka, neko će da umre.“ (Klara Stana).

Ivan Pavlović iz Starčeva, na poticaj svoje supruge Nade, s nevjericom svjedoči o najavi smrti njegova oca:

To se kazalo baš za buljine, kako se zovu, za sove, to je bilo kad se čuje. Mi smo imali tu borove ispred kuće i onda su se one nastanile tu, i sad puno je bilo tu mladih i onda one tako celu noć, al se desilo da je on bio bolestan. Opet, ne verujem ali ljudi svašta pričaju, ne verujem u to da je to baš to ali eto, moguće je.

Potvrđeno je i da određene životinje mogu simbolizirati dušu pokojnika: „Pričali su za leptira. Beli leptir.“ (Pera Turna, Starčevo); „Grlice. Kažu, od mojih mame i tate predanja, da posle smrti dolaze grlice i to su duše pokojnika.“ (Julijana Juga, Starčevo). Ivan Pavlović iz Starčeva dodaje i tumačenje:

Pa to obično kaže, za goluba da je duša, da do četrdeset dana je tu kao, dok se ne da četrdeset dana, vezivalo se za. Da je ona tu, da da. Nije otišla, do četrdeset dana nije otišla u nebo, što bi se kazalo tako.

Klara Stana iz Starčeva se prisjeća i objašnjava:

To su gatali, to još dok sam bila dete. Sad ne, nema to sad. Bilo je, tako su jednu životinju uvek odabrali, neka se na njega kao završi, za životinju da se završi ta smrt. (...) Duša može kući do šest nedelja. I da se mnogo ne plače, kad se mnogo plače oni su mokri tamo. Da se malo plače, to se tako, a dal je to tako bilo, ko ga zna.

Zaključak

Zahvaljujući ruralnom načinu života, banatski su Hrvati do dvadesetog stoljeća sačuvali razne običaje i predaje znatne starine, koje su kao takve bile poznate kazivačima srednje i starije životne dobi. Kazivanja naših kazivača o pogrebnim običajima bila su raznolika: u nekima su aktivno sudjelovali te bili detaljno upoznati s njima, nekih su bili svjesni, ali nisu bili previše upućeni u njih, za neke su čuli od svojih roditelja, a s nekima nisu bili upoznati. Tijekom istraživanja uočeno je da je velika većina običaja zajednička Hrvatima u Starčevu i Opovu. No, postoje dvije istaknute iznimke u Opovu. Prva se odnosi na običaj da u trenutku kada pogrebna povorka izlazi iz dvorišta, kuharice miješaju kukuruz i žito te ih sipaju ispred povorke s pokojnikom koji napušta kuću. Druga se odnosi na obilazak pokojnikova groba za Božić. Važno je napomenuti da su posmrtni običaji kao i svi kulturni fenomeni podložni promjenama te je njihova konkretna manifestacija ovisna o raznim drugim faktorima. Opći tehnološki razvoj i materijalno stanje pojedinaca utjecali su na određene promjene, primjerice od kakvog su se materijala pravili nadgrobni spomenici; kako se lijes s pokojnikom prenosio do groba, kakva je bila odjeća koju su nosili ožalošćeni, gdje se održavala *daća* itd. Dolaskom električne energije čak su i suvremeni uređaji poput radija i televizora uklupljeni u održavanje običaja te je za vrijeme žalovanja postojala zabrana njihova uključivanja. Na običaje utječu i društvene i političke prilike te zakoni: tako je primjerice zakonska zabrana onemogućila da pokojnik bude kod kuće do pogreba, što je ukinulo održavanje tradicionalnih pogrebnih povorki koje su

u Starčevu i Opovu prolazile kroz selo, kao i zakopavanje djece u odvojeno groblje u Opovu koje se prakticiralo do pedesetih godina 20. stoljeća. U suvremeno doba se banatski Hrvati kao manjinska zajednica u Starčevu i Opovu opadanjem broja svojih pripadnika suočavaju s problemom sve manjeg broja mogućih baštinika vlastite kulture, a i među njima sve je manje onih koji su voljni to i činiti. Takve okolnosti ovakvom istraživanju daju dodatnu važnost.

Literatura i izvori

- Đaković, Branko. 1985. *Posmrtni običaji i obredi*. Zagreb: Etnografski muzej.
- Majer, Andreas. 2008. *Opovo. Prilozi za monografiju*. Pančevo: Istarski arhiv Opovo.
- Rukavina, Vinko. 2010a. Kad nas neko napusti (1). *Starčevačke novine*. 31. listopada, br. 201:8.
- Rukavina, Vinko. 2010b. Kad nas neko napusti (2). *Starčevačke novine*. 30. studenoga, br. 202:8.

Kazivači

Opovo

- Marija Fancanelo, dj. Šikl, r. 1941. godine.
- Josip Gasenberger, r. 1969. godine.
- Marica Gasenberger, dj. Kirhner, r. 1949. godine.
- Tinka Luter, dj. Polak, r. 1933. godine.
- S. B., r. 1964. godine.
- Đurica Šulc, r. 1953. godine.
- Julija „Julka“ Tomac, r. 1945. godine u Surčinu.

Starčevo

- Marija Branka Grbin, dj. Đurašević, r. 1945. godine u Nijemcima.
- Julijana Juga, dj. Radočaj, r. 1962. godine u Pančevu.
- Dalibor Mergel, r. 1991. godine u Pančevu.
- Ana Mesert, dj. Rogić, r. 1945. godine.
- Ivan Pavlović, r. 1952. godine.
- Nada Pavlović, dj. Filipov, r. 1954. godine.
- Vinko Rukavina, r. 1953. godine u Starčevu, živi u Zagrebu od 1992. godine.
- Klara Stana, dj. Vuković, r. 1923. godine.
- Magdalena Turkalj, dj. Tomašić, r. 1934. godine.
- Pera Turna, r. 1942. godine.

Summary

Funerary customs in Opovo and Starčevo

In this paper, the authors analyse the funerary customs of Croats from Banat in Opovo and Starčevo. The work is the result of ethnological and cultural anthropology field research, conducted in April and November 2019. The purpose of the research was to determine how funeral customs and rituals manifest within the studied culture, which dimensions they incorporate, how customs are influenced by social and political circumstances and laws and to what extent they continue to be practiced. Topics include preparation for death, post-death customs, funeral, post-funeral customs, mourning, remembrance of the deceased and beliefs.

Key words: funerary customs, Opovo, Starčevo, Croats